

MEVLANA SÛFÎ MUHAMMED DANIŞMEND VE MİR'ÂTÜ'L-KULÛB ESERİ

Mawlana Sufi Muhammad Danishmand and His Work Mir'atül-Qulub

Dr. Nadirhan HASAN*

ÖZ

Türk dünyasının atası Hoca Ahmed-i Yesevî'nin hayatı, eserleri, dünya görüşü, takipçileri ve Yesevîlik öğretisine dair güvenilir fikirlere sahip olmak için, geçmiş yüzyıllara ait kaynak eserlere başvurmak gerekmektedir. Bunlardan biri de, Hoca Ahmed-i Yesevî'nin irfanî yolu ve fikirlerine dair mühim bir tasavvufî kaynak olan, Yesevî'nin talebesi Sûfî Muhammed Danişmend'in tasnif ettiği *Mir'âtü'l-Kulûb* eseridir. Yazımızda yazar ve eserle ilgili düşüncelerimizi paylaşacağız.

Anahtar Sözcükler: Hoca Ahmed-i Yesevî, Yesevîlik, Sûfî Muhammed Danişmend, Mir'âtü'l-Kulûb, Hikmet, Kaynak, Tasavvuf

ABSTRACT

To express opinions on a life, works, outlooks and followers of a father of the Turkic world Khoja Ahmad Yassawi and doctrine Yassawism, it is necessary to be based to old sources. "Mir'at ul-Qulub" - the important historical and mystical book in which is informed on an inner world and thinking of Ahmad Yassawi. In our article we shall share the opinions on this books and its author.

Key Words: Khoja Ahmad Yassawi, Yassawism, Sufi Muhammad Danishmand, Mir'at ul-Qulub, Wisdom, Source, Sufism

Giriş

Son zamanlarda bulunan Hoca Ahmed-i Yesevî ve Yesevî ekolünün mensuplarıyla ilgili birçok kitap, Yesevîlik konusunun etraflıca incelenmesi ve yeni bilgilerin ortaya konulmasında kaynak teşkil etmektedir. Bunlardan birisi de Ahmed-i Yesevî'nin yakın talebesi Sûfî Muhammed Danişmend tarafından tasnif edilen *Mir'âtü'l-Kulûb* eseridir.

Sûfî Muhammed Danişmend ve Onun Hoca Ahmed-i Yesevî ile İrtibatı

Sûfî Muhammed Danişmend hakkında bilgi sahibi olabilmek için mevcut eserlere başvurduğumuzda şu bilgilere ulaştık:

Yesevîlik konusundaki eski kaynaklardan Mevlana Orung Koylâkî'nin *Nesebnâme*'sindeki (XIV. yüzyıl) malumata göre, Sûfî Muhammed Danişmend

* Fatih Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, nkhasanov@fatih.edu.tr

Zernuki, Hoca Ahmed-i Yesevî'nin yakın halifelerindendir.¹ O, hocası Hoca Ahmed-i Yesevî ile kırk defa halvete girmiş, kemale ulaşmış, mürşidinin izniyle Otrara gidip, orada sofrâ (tekke) kurmuş, kırk sene halkı irşad etmiş, yetmiş sene Hızır *aleyhisselâm* ile sohbet etmiştir. Onun Sukçuk Hoca adlı talebesi de geleneğe göre Hoca Ahmed'in huzurunda on iki yıl hizmet etmiştir.²

Ahmed-i Yesevî takipçilerinden Sultan Ahmed Hazinî de (XVI. yüzyıl) Yesevî ve Yesevîliğe dair *Cevâhirü'l-Ebrâr min Emvâci'l-Bihâr* eserinde Sûfî Muhammed Danişmend'in Ahmed-i Yesevî'nin ilk halifesi olduğunu yazıyor.³ *Hakîm Ata Kitabı*'nda ise Hakîm Atadan sonra gelen ikinci halife olarak kaydedilmektedir.⁴ Fahreddin Ali Safî'nin Yesevîyye ve Nakşibendiyye meşâyihinin hâllerinden genişçe bahsettiği *Reşehat Ayne'l-Hayat* (XV. yüzyıl) kitabında ise üçüncü halifesi idiler, diye malumat vermektedir.⁵ Bununla birlikte, eserde yazıldığına göre, Hoca Ubeydullâh-ı Ahrâr hazretleri Sûfî Muhammed Danişmend'i tarif ederek şöyle demektedir: "Sûfî Danişmend merd-ı danişmend ve müteşerri ve muttaki irmişler (yani, Sûfî Muhammed büyük âlim, şeriata bağlı, takva sahibi bir zat idiler)."⁶

Divan-ı Hikmet'te yer alan aşağıdaki hikmette hikâye edildiğine göre, cinlerle uğraşan ama kendisini doğru yolda sanan Baba Maçın, Ahmed-i Yesevî'nin güya şeriata hilaf iş yaptığını duymuş ve onu bundan 'men etmek' için Türkistan'a gelmiş. Ama Ahmed-i Yesevî'nin emriyle Hakîm Ata ve Sûfî Muhammed Danişmend, Baba Maçın'ı bir sütuna bağlayarak beş yüz kamçı kırbaçladıklarında, Baba Maçın kamçı darbelerinin batını tesiriyle cin ve şeytan tasarrufundan kurtulur, tövbe eder ve Ahmed-i Yesevî'ye mürid olur:

Emr ettiler Hakîm Hoca Süleymanğa,
Oşal Sûfî Muhammed-i Danişmendğa.
Bağlab urung beş yüz kamçı ol nadanğa,
Bir üstünge muhkem bağlab koydu, dostlar.

(Ahmed-i Yesevî, Hakîm Ata ve Sûfî Muhammed Danişmend'e, Baba Maçın'ı bir sütuna sıkıca bağlayıp beş yüz kamçı vurmalarını emr ettiler.)

¹ Safiyud'din, Mevlana. Nesep-nâme tercümesi. Haz. Eraslan K. İstanbul 1996, st. 55-51.

² A.g.e., st. 50.

³ Hazinî, *Cevâhirü'l-Ebrâr min Emvâci'l-Bihâr*, İstanbul Üniversitesi Ktp., Türkçe Yazmalar Bölümü, no: 3893, vr. 38 b, 40 a, 50 a.

⁴ *Hakîm Ata Kitabı*, Karşı (Özbekistan), 1996, s. 12.

⁵ Safî, Fahrüddin Ali, *Reşehat ayne'l-hayat*, Taşkent, 2003, s.17.

⁶ A.g.e., s.17.

Bu hikmetten de Sûfi Muhammed Danişmend'in Yesevî'nin yakın talebesi olduğu anlaşılmaktadır.

Ahmed-i Yesevî takipçilerinden Şemsî'nin Zengi Ata hakkındaki hikmetinde Sûfi Muhammed Danişmend'in adı Ahmed-i Yesevî'den sonra hürmetle anılmaktadır:

Hak Mustafanın peyrevi,
Sultan Hoca Ahmed-i Yesevî.
Sûfi Muhammed Mevlevi,
Ya, Zengi Baba Himmeti!

Bununla birlikte, *Cevâhirü'l-Ebrâr*'da Sûfi Muhammed Danişmend'in Ahmed-i Yesevî'nin ashab-ı suffasına mensup has şakirtlerden olduğu, yazın ve kışın mağrib ve maşrik âleminde insanları irşad etmekle meşgul olduğu hakkında malumat (vr. 38) ile birlikte, Sûfi Muhammed Danişmend'in bazı kerametleri de kaydedilmektedir. Rivayete göre, Ahmed-i Yesevî'nin "mahrem-u hemdem halife-i pür latife"si olan Sûfi Muhammed Danişmend, batınî teveccühüyle hocası Ahmed-i Yesevî'yi teftiş etmeye gelen İmam Mergazi-i Harezmi'nin "levh-i zamirinden bin meseleyi bil-fil mahv eylemişti." (*Cevâhirü'l-Ebrâr*, vr.40)

Yine eserde yazılıyor ki, Sûfi Muhammed Danişmend hocası Ahmed-i Yesevî'ye o kadar yakın bir mürid olmuş ki, Hz. Sultan ona büyük bir sırrı - Cuma namazını eda etmek için her Cuma tayy-ı mekân kerametiyle Mısra gidip geldiğini- âşikar eder, hatta bir seferinde onu da bu mübarek sefere götürür... (*Cevâhirü'l-Ebrâr*, vr.68)

Sûfi Muhammed ile ilgili başka bir bilgi de, Ahmed-i Yesevî takipçilerinden Âlim Şeyh Sıddıkî'nin *Lemehât min Nefâhâti'l-Kuds* eserinde (XVII. yüzyıl) geçmektedir. Bu bilgiye göre Sûfi Muhammed'in kabr-i şerifi onun faaliyet yürüttüğü Otrar kentinde imiş.⁷

Kısacası yukarıda zikredilen eserlerde Sûfi Muhammed Danişmend'in, Ahmed-i Yesevî'nin yakın talebesi olduğu ortaya çıkmaktadır. Mezkûr bilgiler Sûfi Muhammed Danişmend'in hayatını ve bu eserini tetkik ederek Yesevi ve Yesevîlik hakkında güvenilir fikir sahibi olmamıza yardım edecektir.

⁷ Âzizan, Âlim Şeyh, *Lemehât min Nefâhâti'l-Kuds*, İslâmabad-Lahor 1986. s. 38-40, 48-123.

Mir'âtü'l-Kulûb eseri

Sûfi Muhammed Danişmend Zernuki'ye isnad edilen *Mir'âtü'l-Kulûb* eseri Ahmed-i Yesevî dönemine yakın olduğu cihetiyle birincil kaynak olarak özellik taşımaktadır. Bugün dünya kütüphanelerinde Çağatay Türkçesiyle yazılan bu eserin iki nüshası bulunmaktadır. Bir nüshası İsveç Uppsala kütüphanesindeki 534 varaklı bir mecmuada,⁸ ikincisi nüshası da Taşkent'teki Özbekistan Fenler Akademisi, Biruni Şarkiyat Enstitüsü Yazmalar hazinesinde bulunmaktadır.⁹

H.1249/M.1833 yılında istinsah edilen *Mir'âtü'l-Kulûb*, Ahmed-i Yesevî'nin tasavvufi görüşlerini derlemek maksadıyla telif edilmiştir. Yesevî'ye tarikatına mensup sâliklerin Ahmed-i Yesevî'den "Sizden tarikatımız adabına dair bir eser hatıra kalsın" diye rica etmeleri üzerine bu risale yazılmıştır. "Hz. Sultanü'l-ârifin", yani Hoca Ahmed-i Yesevî *radıyallâhu anhî*'nin kendi sözleriyle başlayan bu eserde ulu mutasavvıfın Şeriat, Tarikat, Marifet ve Hakikat meseleleriyle ilgili fikirleri beyan edilmiştir. Nitekim "Şeriat zahir ile amel etmek, Tarikat kalp ile amel etmek, Hakikat ise sır (kalpteki cevher) ile amel etmektir."

Eserin başında tasnif adabına göre telif sebebi şöyle açıklanır: "...Bu risale-i mutabarrıkayı cem' kılğan burhânu's-şeriat ve erbâbu't-tarikat, yani Mevlana Sûfi Muhammed Danişmend turur kim, Hz. Sultanü'l-ârifin ve kıdvetü'l-muteverriin ve kutbu'l-aktab-ı ruy-ı zemin, yani Hoca Ahmed-i Yesevî *rahmetullahi aleyhî*n ahvallarını bu aziz Sûfi Muhammed Danişmend eyturlar."¹⁰

(Bu bereketli eseri bir araya getiren, şeriat burhanı ve tarikat ehli olan Sûfi Muhammed Danişmend'dir. O, bilginler sultanı, takvadarlar önderi, yeryüzündeki kutupların kutbu olan Hoca Ahmed-i Yesevî'nin hallerinden bahsedecekler.)

Mir'âtü'l-Kulûb Sûfi Muhammed Danişmend tarafından yazılmış veya şifahi olarak nakledilmiş olmalıdır. Onun müritleri ise esere ilaveler yaparak kitap haline getirdikleri de ihtimal dışında değildir. Bunu yukarıda getirilen iktibas da tasdik etmektedir.

Eserin kaleme alınması hususunda şöyle denmektedir: "Günlerden bir gün tüm sûfiler zikirle meşgul idiler. Şu vakit Hz. Sultan (Ahmed-i Yesevî)ye arz ettiler ki: 'Şeyhlik ve müritlik hakkında ve silsile-i azim (Yesevîlik)in suluk ve

⁸ Uppsala Universitetsbibliothek, no: 472 (vr. 158a-177a).

⁹ Danişmend, Sûfi Muhammed, *Mir'âtü'l-Kulûb*, Biruni Şarkiyat Enst. Ktp., yazma no: 3004.

¹⁰ *Mir'âtü'l-Kulûb*, vr. 158b.

tarikâtından haber verseniz, sizden sonra tarikât ehline yadigâr olsun.' Böylece (salıkların taleplerine göre Yesevî fikirlerinden oluşan) bu risaleye *Mir'âtü'l-Kulûb*, yani *kalpler aynası* diye ad konuldu. (Böyle ad konulmasında maksat şu idi ki;) kim aynaya, yani bu kitaba baksa, onu mütalaa etse, kendini ve gayb aynasını görür. Kitabı okuması neticesinde kendi ayıbını (suçunu) bilir, tövbe ve istiğfar eder, şayet ki Allah Teâlâ ayb-u kusurlarını affeder."¹¹

Eser, Şeriat, Tarikat, Hakikat konularıyla ilgili üç bölümden oluşmaktadır. Tasavvufun esasını teşkil eden bu üç prensip hakkında Ahmed-i Yesevî'nin kıymetli fikirleri nakledilmektedir. Örneğin "İslâmiyet, Allah Teâlâ'ya götüren yoldur. İptidası Şeriat, sonu Hakikat ve bu ikisinin ortası Tarikattır."¹²

Şeriatla ilgili birinci bölümde tasavvufî ahlâk, ikinci bölümde tarikât adabı, üçüncü bölümde de marifetullah konularından bahsedilmiştir. Eserin üç bölünmesini yazar şöyle izah eder: "Muhabbet, yakıcı ateş ve şevk diyerek bu risaleyi üç bölüm üzerine bina ettiler. Zira Hak Teâlâ 'Kullarım bana yaklaşsın (beni tanısın)' diye İslâm yolunu bahşetti. O yola üç isim verdi: Şeriat, Tarikat, Hakikat. Bu sebeple bu risale üç bölüm üzerine bina edildi."¹³

Sûfî Muhammed bu sözüne dair hadis-i şerîf olduğunu söylediği şu sözleri de nakleder: "Şeriat sözlerim, Tarikat fiillerim, Hakikat ise hallerimdir." Tasavvufun esasını teşkil eden bu üç ana prensiple ilgili Ahmed-i Yesevî'nin fikirleri de risalede yer almıştır.

Eserin ilk bölümü Ahmed-i Yesevî'nin şu sözleriyle başlıyor:

"Önder zatlar üç kısımdır: Şeriat öncüleri âlimler ve padişahlar; Tarikat öncüleri şeyhler ve sûfîler; hakikat öncüleri ârifler ve meşâyihler durur." Bundan sonra Ahmed-i Yesevî, Sûfî Muhammed Danişmend, Hasan-ı Basrî, Cüneyd-i Bağdadî gibi meşhur sûfîlerin şeriatla ilgili fikirleri, ayet, hadislerin şerhleri yer almaktadır. Şeriat bölümü Ahmed-i Yesevî'nin şu sözleriyle bitiyor: "(Bir kimsenin) şeriatı tam olmadan tarikât yoluna girmesi (doğru) olmaz. (Kişi) benlikten geçip yokluğa (fena) erişirse, dünyayı terk ederse, sonra tarikata girerse (caiz) olur. Nitekim Hz. Peygamber *aleyhisselâm* buyurdular: 'Ölmeden önce ölünüz!' Hz. Peygamber doğru söyledi."

¹¹ A.g.e., vr. 159a.

¹² A.g.e., vr. 159b.

¹³ A.g.e., vr. 159a.

Eserin ikinci bölümü de Ahmed-i Yesevî'nin sözüyle başlıyor. Nitekim Yesevî'nin fikrine göre, Allah-u Teâlâ tarikatı önce İbrahim peygambere gönderdiğinden tasavvuf ve tarikatın atası İbrahim *aleyhisselâm*, ruhların atası Muhammed *aleyhisselâm*, cesedlerin atası Âdem *aleyhisselâm*'dir. Çünkü İbrahim *aleyhisselâm*'dan önce tarikat nazil olmadı, Muhammed *aleyhisselâm*'dan önce ruh yaratılmadı, Âdem *aleyhisselâm*'dan evvel ceset yaratılmadı.

Bununla birlikte, müellif tasavvufta önemli bir yer tutan 'kalp' meselesi hakkında Ahmed-i Yesevî'nin değerli sözlerini nakleder: "Kalb-i selim olmayınca, tarikata adım atmak olmaz, her kimse dört nehirden geçerse, kalb-i selim olur. Bunlar: dünya, halk, şeytan ve nefis nehirleridir. Bu nehirlerden geçebilmek için gemi gerek. Dünya nehrinin gemisi züht, azığı kanaat, göreceği zillet, demir çapası sabırdır. Halk nehrinin gemisi umutsuzluk ve uzlet, demir çapası frak, oturması halvetir. Şeytan nehrinin gemisi zikir, gıdası tesbih, demir çapası havf u reca, oturması muhabbettir. Nefis nehrinin gemisi açlık ve susuzluk, yemeği aşk, oturması şevktir. Pes, mezkûr nehirlerden geçen kişi, tarikat yoluna erişir ve kalb-i selim sahibi olur."

Eserde Ahmed-i Yesevî'nin müritlerinden Sadr Ata risalesinden bahsedilmesi, Yesevîlik araştırmalarında yeniliktir. Müellif bu eserden gönül âlemine dair nakiller getirir. Sonra kendi görüşleriyle beraber Hızır, İlyas, Davut, İbrahim, Hasan-ı Basri, Şibli, Bayezid-ı Bistami, Muzaffer Deryaî, Hoca Ahmed-i Yesevî, Hoca Hakîm Süleyman Ata, Mahmud Hoca, Zengi Ata, Baba (Maçın), Necmeddin-i Kübra gibi enbiya ve meşayih-i izamın âlem-i kübra ve suğra, şeyhlik, müritlik, riyazet, mûkaşefe, 'üç yüz altmış damar' gibi tasavvufi meselelere dair görüşlerini beyan eder. Bununla birlikte, Kur'an-ı Kerim ayetleri ve Peygamber Efendimizin hadis-i şeriflerinden örnekler vermekte, onları genişçe açıklamaktadır.

Risalenin Hakikat konusundaki bölümü de yukarıdaki tertibe göre Ahmed-i Yesevî'nin konuyla ilgili sözleriyle başlar. Eserde miraç, yetmiş bin perde, yetmiş makam, yakın mertebesine götüren yedi makam, basiretin açılması, sabır, dava ve manâ, hakiki ve sahte şeyh, nur-i ilahi gibi konularla ilgili ayet ve hadisler, meşayih-i kiramın sözleri hem de Ahmed-i Yesevî'nin düşünceleri nakledilmiştir ki, bunlar aynı zamanda Yesevî hikmetlerinde de telkin edilmiştir. Eserin 175a varağında ise Ahmed-i Yesevî'nin *Fakrname* risalesinden iktibas edilmiştir ki, bu aynı zamanda *Fakrname*'nin Ahmed-i Yesevî'ye ait olduğunu ispat etmektedir. Hakikat bölümünün önemli yönü, onda miraç meselesinin manevî taraflarıyla ilgili yeni telkinlere yer verilmesidir. Mesela, Hz. Peygamber *aleyhisselâm* miraçta Rabbü'l-İzzet huzuruna varana kadar geçen elli mertebeden bahsedilmiştir.

Eserde irşad ehli olmayan kimselerin şeyhlik iddiasında bulunması tenkit edilmektedir. Eser Yesevîliğin ilk dönemine ait kitap olması ve Sadr Ata risalesi gibi eski döneme ait bazı Yesevîye eserlerinden bahsetmesi sebebiyle ehemmiyet arz etmektedir.

Bu eserden yakın yıllara kadar Yesevîlik araştırmaları için geniş bir şekilde istifade eden olmamıştır. Meşhur Yesevî araştırmacısı Fuat Köprülü, Ahmed-i Yesevî'nin hayatı, eserleri ve tarikatına geniş yer ayırdığı *Türk edebiyatında İlk Mutasavvıflar* kitabını yazarken *Mir'âtü'l-Kulûb* hakkında henüz bilgiye sahip değildi. Bu eser, Necdet Tosun tarafından ilk defa ilim âlemine duyurulmuş ve tanıtılmıştır.¹⁴

Hoca Ahmed-i Yesevî'nin dünya görüşünü derinden anlamak ve hikmetlerinin mahiyetiyle yakinen anlamada faydalı olacağından *Mir'âtü'l-Kulûb* Necdet Tosun tarafından Türkiye Türkçesiyle,¹⁵ Dosay Kencetay tarafından Kazak Türkçesiyle¹⁶ ve tarafımızdan da Özbek Türkçesiyle yayınlandı.¹⁷

Mir'âtü'l-Kulûb Ahmed-i Yesevî fikirlerini incelemek, Yesevîlik tarikatının tarihini ve gelişim yollarını objektif olarak tetkik etmek yönüyle mühim kaynaktır. Ahmed-i Yesevî konusunda bilgi veren bunun gibi tarihî ve tasavvufî karakterdeki eserleri incelemeyen, Yesevîlik araştırmalarında etraflıca fikir yürütmek zordur.

KAYNAKÇA

ÂZİZAN, Âlim Şeyh, *Lemehât min Nefâhâti'l-Kuds*, İslâmabad-Lahor 1986

DANIŞMEND, Sûfi Muhammed, *Mir'âtü'l-Kulûb (Hoca Ahmed-i Yesevî, Divan-ı Hikmet (Yeni Bulunan Hikmetler)* kitabı içinde), (haz. Nadirhan Hasan), Taşkent 2004

DANIŞMEND, Sûfi Muhammed, *Mir'âtü'l-Kulûb*, Birunî Şarkiyat Enst. Ktp., yazma no: 3004

DANIŞMEND, Sûfi Muhammed, *Mir'âtü'l-Kulûb*, UppsalaUniversitatsbibliothek, no: 472 (vr. 158a-177a)

HAZİNÎ, *Cevâhirü'l-Ebrâr min Emvâci'l-Bihâr*, İstanbul Üniversitesi Ktp., Türkçe Yazmalar Bölümü, no: 3893

SAFIYUD'DIN, Mevlana. *Nesep-nâme* tercümesi. Haz. Eraslan, Kemal. İstanbul 1996

¹⁴ Tosun, Necdet, "Yesevîliğin İlk Dönemine Ait Bir Risale: Mir'âtü'l-Kulûb", *İLAM Araştırma Dergisi*, sy. 2. 1997, s. 41-85;

¹⁵ Tosun, *a.g.m.*, s. 41-85;

¹⁶ Yasavi, Aziret Sultan Hoca Ahmeti, Konıldım aynası (*Mir'âtü'l-Kulûb*), (haz. Dosay Kencetay Tursınbayoğlu Kırkuyek, Ankara 2000.

¹⁷ Danişmend, Sûfi Muhammed, *Mir'âtü'l-Kulûb (Hoca Ahmed-i Yesevî, Divan-ı Hikmet, Yeni Bulunan Hikmetler* (Haz. Nadirhan Hasan) kitabı içinde, Taşkent 2004.

- SAFÎ, Fahrudin Ali, *Reşehat Ayne'l-Hayat*, Çeviren Damla Hudaýbergen b. Bek Muhammed, Haz. Mahmud Hasanî, Bahridin Umrzak, Taşkent, 2004; *Hakîm Ata Kitabı*, Karşı (Özbekistan), 1996
- TOSUN, Necdet, "Yesevîliğin İlk Dönemine Ait Bir Risale: *Mir'âtü'l-Kulûb*", *İLAM Araştırma Dergisi*, sy. 2. 1997, s. 41-85
- YASAVÎ, Aziret Sultan Hoca Ahmet, Konıldın aynası (*Mir'âtü'l-Kulûb*), (haz. Dosay Kencetay Tursımbayoğlu, Kırkuyek, Ankara 2000